

FARKAS RÓBERT

Az erdélyi famívesség*

Bevezetés

Erdélyben a felsőháromszéki zord időjárás, kevés és gyenge termőföld, valamint az egy-egy falu határán belüli változatos természeti adottságok következtében jellegzetes, sokoldalú háziipar és ennek fejlett formáját hívatásszerűen űző mesterségek alakultak ki. Számos faluban a bőséges nyereség reményében, több család vagy akár az egész település a népi ipar valamely ágát űzte. Például Haralyban majdnem mindenki kádárkodott, még a plébános is. A háromszéki falvakban voltak még ácsok, zsindelykészítők, kerekeseek, szekérgyártók, kőfaragók stb.

Termékeiket vásárokon értékesítették vagy gabonára és más termékekre cserélték. Jómagam, kézimunkás kerekemester fiaként már gyermekkoromban megszerettem a fát és megismerkedtem annak megmunkálásával. Éppen ezért szeretnék a fafeldolgozásról tanulmányt, a használt szerszámokból és a késztermékekből gyűjtemény készíteni. Szeretném bemutatni a fafeldolgozó mesterségeket, a korabeli szerszámokkal és munkaeszközökkel együtt, valamint a munkafolyamatokat.

Gyűjtési terv

Szeretnék összegyűjteni minden olyan tárgyat és szerszámot, amit környezetünkön használtak.

1. Állattenyésztés:

– Terelés, őrzés kellékei: pásztorbotok, kenderostorok, harangok, csengettyűk, nyakszíjak, füllukasztók, furulya, sőtartók, borotvadobozok, ill. savófeldolgozás, szarvfaragás.

– Tejfeldolgozás: dézsák, fejőszékek, sajtár, kúpulók, putinák, sajt és ordakészítő edények.

– Istállókellékek: villa, kaparó, szopógátló, istállólámpa.

2. Földművelés:

– Szénacsinalás : favillák, gereblye.

– Szántóföld megművelése : kapák, ásók, eketaliga, ekeabola, boronák.

Gabonatermesztés : sarlók, csépek, rosták, csipkeszedők, gabonaküpek, kosarak, vékák.

3. Fakitermelés:

– fűrészek, fejszék, tézsolyák, taligák, ékek, botok, láncok.

4. Fafeldolgozás:

-zsindelykészítés, kádárság, kerék és szekérgyártás, szerszámok készítése.

5. Teherhordás (emberi erővel)

– gyalogtaliga, vízfordókák, favödörök, tarisznyák, hátizsákok.

6. Teherhordás (állati erővel):

– szekerek, szánok, taligák, nyergek.

* Részlet egy készülő nagyobb tanulmányból.

7. Vasmegmunkálás:
– kovácsolás, patkolás, bárd és fejszekészítés.
8. Építkezés:
– ácsszerszámok, kőműves-szerszámok, kőfaragó eszközök.
9. Szövés:
– gyapjújfeldolgozás
– szövőszék, vetélő, tekerő-levél, csörlő, guzsaly, orsó.
10. Szobaberendezés, étkezés:
– cserépedények, vasalók, örlők, faragott és festett bútorok stb.
11. Ruházat:
– posztóruhák, bocskorok, pokrócok stb.
12. Kegelet:
– kereszték, szelleműzési kellékek.

Fakitermelés

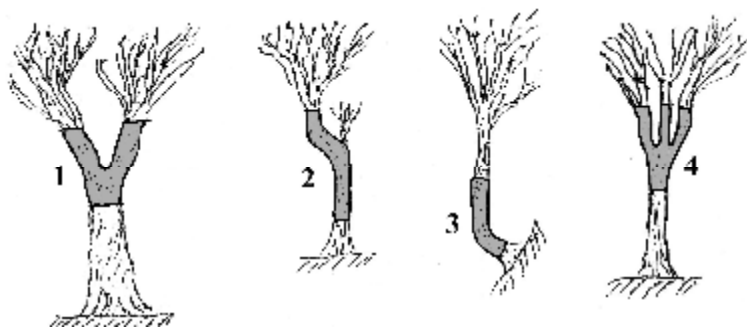
Minden jó gazda, mikor tűzifáért ment az erdőbe, egybegyűjtötte a szerszámnak való fát is, amit szárítás után elvitt a mesteremberhez.

A mesteremberek is rendeltek fát vagy saját maguk mentek az erdőbe és kiválogatták a megfelelőt: a kerek a keréknek, szekérnek, szánnak, szerszámnak, a kádár a csebernek, kádnak valót, amit aztán kihasogattak és megszáritottak. A zsindelykészítők nyersen dolgozták fel a fát és csak a kész zsindelyt szárították.

A szerszámfa-gyűjtés is tudást igényelt. Tudni kellett azt, hogy egy bizonyos szerszámnak milyen fajta fát, mikor és honnan kell levágni. Az idős mesteremberek úgy tartották, hogy a jó szerszámfát a holdfogyta utolsó hét napján kell vágni.

A kerek mesterek leginkább kemény, tömöt növéssű fákat használtak: bükköt, gyertyánt, nyírt, kőris, juhart. A som- és boroszlánfát gereblyefognak használták.

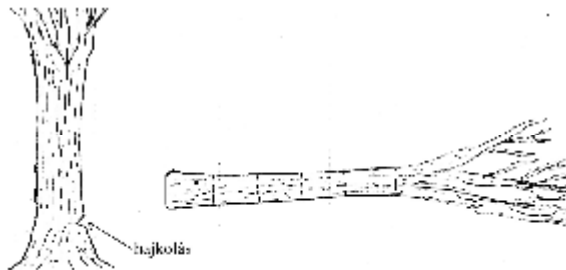
A szerszámfát mindig szélvédett, déli oldalról vágják, ahol a fák lassabban nőnek és tömöttebbek. Általában a fátörzs alsó két méterét használták fel szerszámnak, az alágazásaiból rudat, nyújtót, ágast vagy lócsöt készítettek.

Szerszámfák: 1.: Ágasnak való; 2.: Lócsnek való;
3.: Lócsnek vagy kerékfalnak való; 4.: Tekerőlevél-lábnak való

A fát rendszerint nyáron vágják és ha lehetett őszig száradni hagyták az erdőben. Ősszel hazaszállították, és annak függvényében, hogy mire akarták felhasználni, felhasogatták, vagy egészben tették száradni árnyékos helyre. A fa héját nem szedték le, csak megpikkelyezték, hogy lassabban száradjon, mert akkor nem repedezett meg.

A zsindelekészítők és a kádárok a fát külön szakértelemmel válogatták ki az erdőben. Először megfigyelték kopogtatással a fa hangját, majd azt, hogy merre csavarodott növés közben. Lehetőleg jobbra csavarodó, havasi fát választottak. Kivágás előtt eltakarították a fa körül az aljnövényzetet, majd megállapították, hogy merre kell kidőljön a vágáskor. Azon az oldalon, amerre dőlnie kellett, behajlították, majd a másik oldalról kezdték fűrészelni harcsafűrészsel. Ledöntés után következett a galyalás (csögölés), majd a feldarabolás.

A fa döntése és darabolása

A feldarabolás attól függően történt, hogy mire használták fel a fát. A feldarabolás után, fokra állítva, a hegye felől kezdték hasogatni méretre. A gömbfát egyszer kettőbe, majd négybe, utána apróbbra hasogatták. Hasogatás után galickába rakták száradni, árnyékos helyre.

Galicka

A deszkának való fát, ahol lehetőség volt rá, vízi fűrészsel vágta ki. Ahol nem volt vízfűrész, kézzel a következőképpen vágta ki a deszkát: a fát félrakták egy állványra, megjegyezték (csaptatták) a deszka vastagságát, majd az egyik személy alul, a másik felül fűrészelte hosszára. A szerszámfa és a deszka annyi évet kellett száradjon, ahány centiméter volt a vastagsága.

Fafeldolgozás

Kádárság

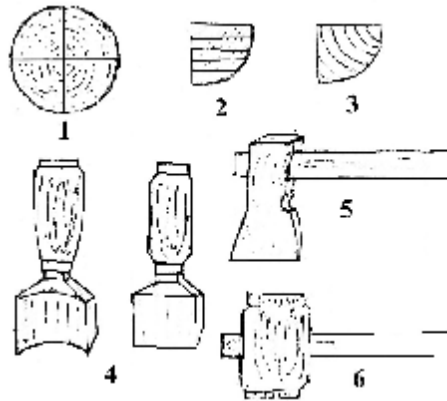
A kádárok külön szakértelemmel választották ki a kádárfát. A havasok déli oldalairól vörösfenyőt (szemerkrét) választottak, amelyiknek fehér mohás volt a törzse. Az északi oldalon levő fák azért nem megfelelőek, mert az egyik felük körbefás, görcsös. Kádak készítésére használtak tölgyfát is, hordóknak pedig akácot. A kivágott fa hazaszállítását az évszaktól függően szánnal vagy szekérral történt.

A földarabolást harcsafűrészsel végezték, olyan hosszúságúra, amilyen edényt akartak készíteni belőle. A legnagyobb kádak 2 m, a csebrek 42 cm magasak magassak voltak. A legkisebb fából készült edény 3 literes volt.

Földarabolás után következett a hasogatás. A dongának valót hajlított hasogatóval, a fenéknek valót egyenes hasogatóval végezték.

Hasogatás után a dongafát galickába szállították. Miután megszáradt, kézvonóval pucolták meg a dongát, majd a donga-vinkli szerint legömbölyítették. A donga-vinkli adta meg azt a szöveget, ami szerint legyalulták a donga fokát.

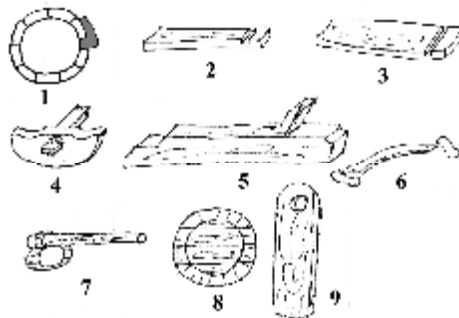
A kádárok nem a gyalut feszítették a gyalulandó fán, hanem a fát feszítették neki az eresztő gyalunak. Miután kidolgozták a dongákat, összeállították az edény belsejét és kipucolták a belső pucolóval.

A hasogatás és a hasogatás szerszámai:

- 1.: Negyedbe hasítás
- 2.: Fenékdészka-hasítás
- 3.: Dongahasítás
- 4.: Hasogatók
- 5.: Fejsze
- 6.: Hasogató bot

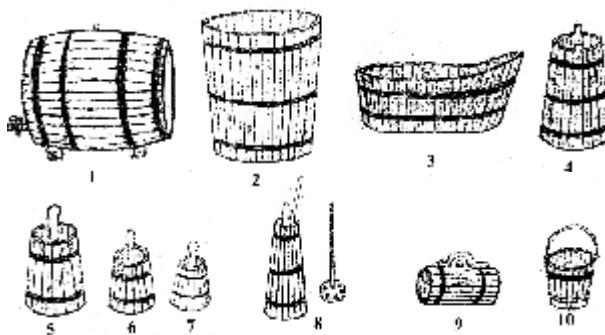
A deszkának való fát, ahol lehetőség volt rá, vízfűrészsel vágták ki. Ahol nem volt vízfűrész, kézzel, a következőképpen vágták ki a deszkát: a fát felrakták egy állványra, megjegezték (festékbe mártott zsinórral megsapatták) a deszka vastagságát, majd egy személy alulról, egy másik felülről húzván a fűrész, alakították ki a deszkát hosszára.

Kádárszerszámok, féltermékek

- 1.: Donga-vinkli
- 2.: Cseber-donga
- 3.: Hordó-donga
- 4.: Ontora-vágó
- 5.: Gyalu
- 6.: Kézivonó
- 7.: Belső pucoló
- 8.: Fenék
- 9.: Füle donga

Ezután kivágták az ontorát (fenékbemaráss) ontoravágóval. Az ontora kerületét körzővel pontosan elosztották hat részre, ez volt a fenészre, ez volt a fenékkör sugara. A fenéket meggyalulva, szegekkel összefogták és levékonyították a szélét az ontora vastagságára. A fenék beillesztése után következett a kávázás vagy abroncsozás. Ezután még kívül-belül lepucolták, kifurták és füleket, esetleg díszeket illesztettek rá.

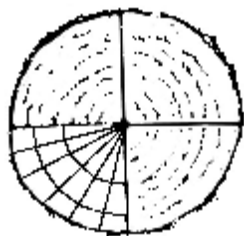
Edénytípusok:

- 1.: Hordó
- 2.: Kád
- 3.: Fűrész kád
- 4.: Budunka (putina)
- 5.: Véka Félvéka
- 6.: Félvéka
- 7.: Ejtél (3 literes)
- 8.: Dézsa (küpülő)
- 9.: Víz hordó kártya (légely)
- 10.: Veder

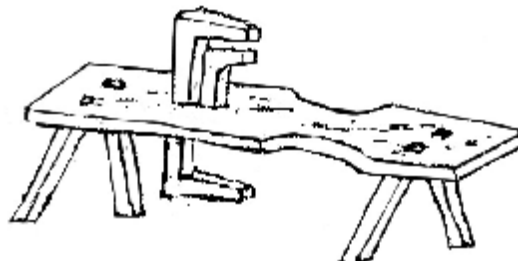
Zsindelykészítés

Általában minden erdő közelében fekvő székely faluban foglalkoztak zsindelykészítéssel. A zsindelyt a házak, melléképületek befödésére használták.

A zsindelykészítéshez jól hasadó, havasi vörösfenyőfát használtak. A fa hazaszállítása leginkább télen, szánnal történt. Otthon darabolták és hosszúra hasogatták fel, hasogatókkal, akárcsak a kádárfát.

Zsindely-hasogatás

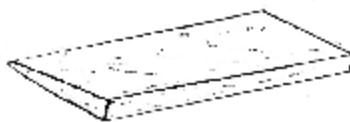

Faragókecske

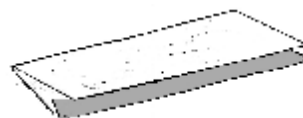
Hasogatás után befogatták a faragókecskébe (csikó) és kézvonóval készítették elő a zsindelyt. Ezután következett a hornyolás, amit hornyolóval végeztek.

hornyoló

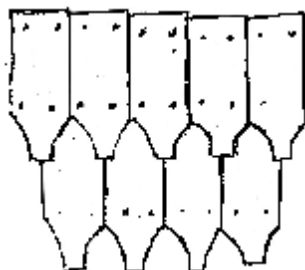

hornyolatlan zsindely

hornyolt zsindely

Hornyolás után a zsindelyt galickába rakva szárították. Amikor megszáradt, szeggel fogatták fel az épület tetejére. Egyes helyeken, hogy díszesebb legyen, meg is hegyezték.

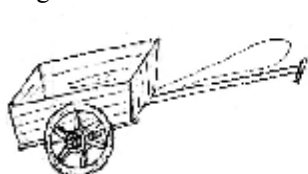
Zsindely meghegyezve és felrakva

Kerék- és szekérszítés

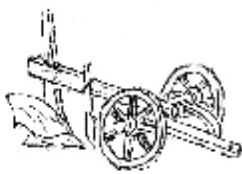
Egy módosabb gazdának több típusú szekere volt, attól függően, hogy milyen igavonó állatot használt vagy milyen terepen gazdálkodott; volt tehénszekér, ökörseker, lóseker. Felhasználás szempontjából volt erdőre járó seker, mezőre járó seker, kocsiseker és gyalogseker.

Az erdőre járó szekerek keskenyebbek voltak és vastagabb alkatrészekből készültek. Félvágású sekernek is nevezték. A mezőre járó szekerek vékonyabb alkatrészekből készültek, szélesebbek voltak és egész vágású sekernek is nevezték.

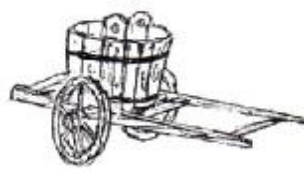
A kocsiszekereket vásárba járásra használták és kosaras szekérnek is hívták. A gyalogszekerek közé tartozott a kétkerekű taliga, a szántó taliga és a törekhordó taliga.

Bárkás taliga

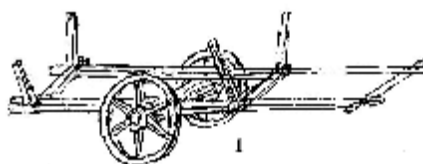
Eketaliga

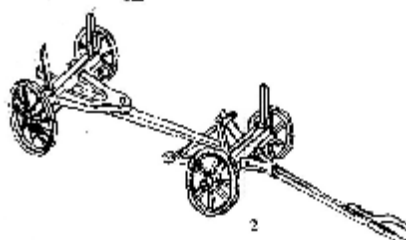
Vízhoró taliga

Az erdőre járó szekereknek is több fajtája volt: rövid vagy hosszú nyújtóval, rövid vagy hosszú rakoncával, taligával, taligás nyoszolyával. A fa húzására tézsolyát használtak.

A mezőre járó szekerek is attól függően, hogy mire használták, többfélék voltak. A rövid szekeret trágyahordásra használták, oldaldeszkákkal. Krumplihordásra bárkás, széna- és szalmahordásra lajtorjás szekeret használtak. Erdei kaszálókról szintén lajtorjás szekérrel hordták haza a szénát, de a lajtorját ott helyben készítették a szekér után vagy a nyoszolyát a taliga után.

1

2

1: Erdőlő taliga
2.: Erdőlő szekér

A vásárba járó szekereknek is két fajtája volt: személyszállításra a kosaras szekeret, áruszállításra a kóboros szekeret használták. 1.: Lajtorjás szekér; 2.: Bárkás szekér; 3.: Kosaras szekér.

Téli időszakban a szekerek helyét a szánok vették át úgy az áruszállításban, mint a személyszállításban.

A felhasználás módja szerint megkülönböztetünk erdőre járó szánokat és személyszállító vagy derékszánokat. Az erdőre járó szánok is lehettek egy vagy két eprencés gyalogszánok és egy vagy két nyoszolyás szánok.

A kerék és a szekér összetevői

A kerék összetevői a következők: kerékfej, kerékagy, fentő (küllő) és kerékfal. A fentő számától függően a kerék lehet: 6, 8, 10 vagy 12 fentős.

A kerékfej nyírből, akácból vagy kőrishől készült. A kerék nagyságától függően, 25-45 cm hosszú, kizárólag nyers fa volt szükséges hozzá. Faragó bárdal kifaragták nyolcszögűre, a két végét levékonyítva, hogy kevesebbel kelljen esztergálni.

1

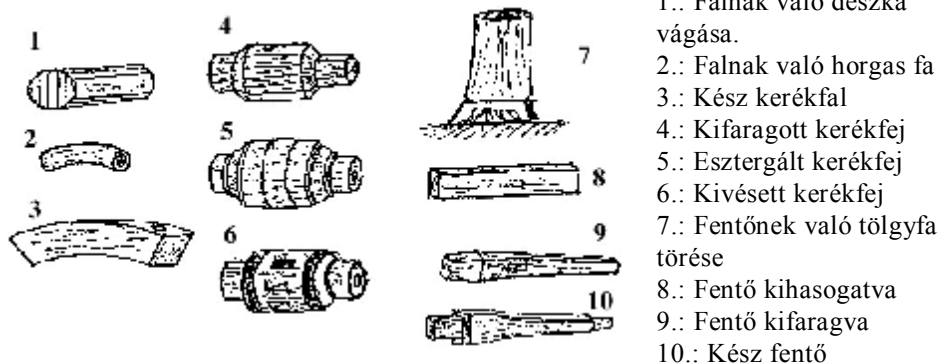
2

3

Esztergálás után minél hamarabb kifűrták a kerékfej közepét, hogy ne repedjen meg a fa. Azután árnyékos helyen kb. 2 évig száradni hagyták.

A fentőt (küllöt) tölgy- vagy akácfaából készítették, a fa törzsének alsó 1-1,5 méterét használták erre. Nyersen 40-60 cm-es részekre darabolták a fát, majd kellő méretre hasogatták és akárcsak a kerékfejnek valót, ezt is 2 évig árnyékos helyen szárították. Száradás után faragták ki a fentőt.

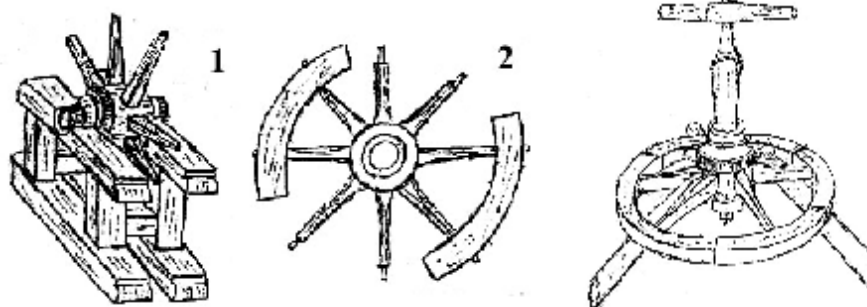
- 1.: Falnak való deszka vágása.
- 2.: Falnak való horgas fa
- 3.: Kész kerékfal
- 4.: Kifaragott kerékfej
- 5.: Esztergált kerékfej
- 6.: Kivéssett kerékfej
- 7.: Fentőnek való tölgyfa törése
- 8.: Fentő kihasogatva
- 9.: Fentő kifaragva
- 10.: Kész fentő

A kerékfal készítéséhez bükk-, gyertyán- vagy kőrisfát használtak. A nyers fát faragták ki, majd ugyancsak 2-3 év száradás után fűrészelték végleges formára.

Amikor a keréknek minden darabja elő volt készítve, leszabták méretre és elkezdődött a tulajdonképpeni kerékkészítés. A kerékfejet annyi részre osztották fel, ahány fentőt akartak beleilleszteni. Először kifűrták, majd kivészték a lyukat. A vésés után a kerékfejet vaskarikával bekarikázták és beleillesztették a fentőket. A fűrészt, vésést, fentőillesztést a kerékszékben végezték.

Amikor a fentők bele voltak illesztve a kerékfejbe, ráérték a kerékfalat és megjegyezték, hogy hol kell kifűmni és elvágni. A kerékfalat úgy illesztették helyre, hogy hézag ne maradjon és csapokkal fogatták össze.

A kerék összeállítása:

Kerékszék fentőzött kerékkel

Kerék falakkal

A kerékfej kifűrése

Ezután minden oldalát megpucolták a kerékfalnak, majd a tengely mérete szerint kónuszosra kifűrték a kerékfejet.

A szekér alkatrészei

A szekér a következő részekből tevődik össze: kerekek, tengelyek, párnák, ágasok, fergettyű, rakoncák, löcsők, léha, csatlás, rúd, rúdfő, nyújtó.

A tengelyeket száraz, bogmentes bükk-, gyertyán- vagy kőrisfa törzséből készítették. Van első és hátsó tengely.

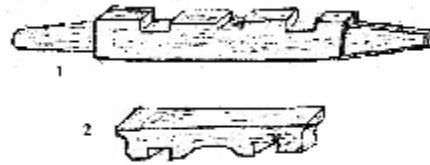
A fát kifaragták négyszögre, majd befűrészelték és kivésték a két csapot. Ezután gyaluval vagy kézvonóval lepucolták, majd ráméretezték és kivésték az ágas és a nyújtó lyukait.

Párna is kétfajta volt: első és hátsó. A kettő fogta össze az ágast. Ugyancsak száraz bükk-, gyertyán- vagy kőrisfából készült. A hátsó párnába vésték bele a rakoncák lyukait, az elsőre jött a fergettyű.

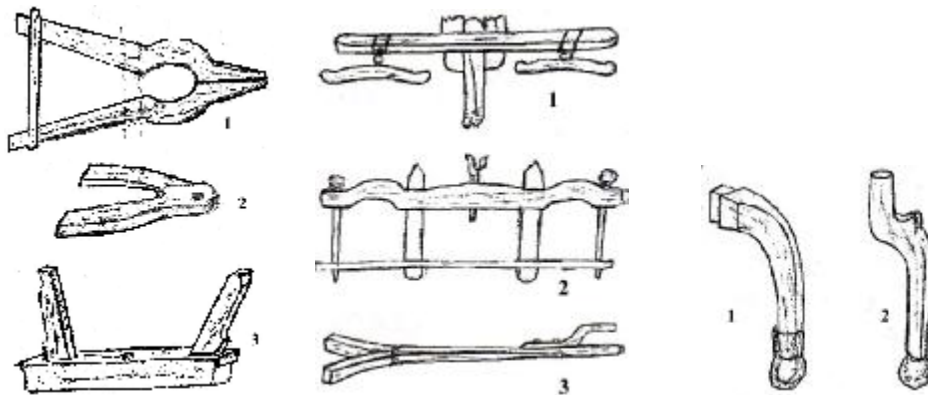
A hátsó ágas egyforma mind a lószekér, mind a szarvasmarha vonta szekér esetében.

Ez készülhetett két darabból is, összecsavarozva.

A fergettyű lehet rakoncás vagy sima a lajtorjás szekérhez.

1.: Hátsó szekértengely
2.: Első szekérpárna

1.: Első ágas léhával
2.: Hátsó ágas
3.: Fergettyű

1.: Csatlás hámfákkal
2.: Kettős járom
3.: Ökör-rúd rúdfővel

1.: Horgas löcs
2.: Csipkés löcs

A löcsőknek is két fajtája volt: a horgas löcsöt csak a hátsó kerékhez használták, a csipkés löcsöt pedig mind a négy kerékhez.

A léha az első ágas két ágát köti össze, rajta csúszik a nyújtó és támaszkodik a szekérelő. Az is bükk-, gyertyán-, nyír- vagy kőrisfából készült. A csatlást csak a lóval húzott szekereknél használták, erre kötötték rá a két hámfát.

A rúd és a rúdfő nyírfából készült és különbözött a lószekérrúd és a szarvasmarha-szekérrúd. A nyújtót gyertyán vagy bükkfából készítették.